

ГАРМОНІЙНІ СТОСУНКИ БАТЬКІВ ЯК ЧИННИК ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМ ФУНКЦІЙ ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ

Віталій Бочелюк

Національний університет «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя

vitalik.psyhol@ukr.net

Микита Панов, Ірина Жадленко

Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, м. Запоріжжя

nikita.psyhol@ukr.net, ira-29@ukr.net

<https://doi.org/10.37406/sXXIcp.2021.v1.254>

Вступ

Сучасне становище сім'ї та соціально-демографічний розвиток України свідчать про такі негативні тенденції: збільшення кількості розлучень та неповних сімей, зменшення кількості сімей з двома та більше дітьми, руйнування традиційної структури сім'ї. В багатьох випадках причиною таких негативних явищ і тенденцій є конфліктні дисгармонійні стосунки між батьками, відсутність у молоді позитивної моделі сімейного життя і сімейних цінностей, чіткого уявлення про сім'ю як про соціальну систему, що передбачає не тільки наявність почуттів, стосунків, але і виконання певних ролей, значну міру відповідальності. Дослідження питання формування гармонійних стосунків батьків як чинника особистісного розвитку підлітка з порушеннями функцій опорно-рухового апарату є більш ніж актуальним і важливим завданням суспільства і держави, виконання якого дозволить створити надійні передумови для збереження міцної сім'ї, а також сприятиме запобіганню відхилень у особистісному розвитку дітей.

Сьогодні доступну психологічну підтримку батькам переважно надають психологи спеціальних загальноосвітніх установ. Однак, наявні в цих закладах алгоритми і технології психологічної підтримки батьків не завжди комплексні, своєчасні й результативні.

Розділ 1.

У своєму дослідженні ми базувались на положеннях системного підходу до розуміння особистості як однієї з підсистем суспільства і водночас складної, цілісної системи систем, внутрішньо пов'язаних між собою та ієрархізованих. Це дало змогу використати найбільш узагальнене в контексті системного вивчення процесу особистісного розвитку підлітка з порушеннями функцій опорно-рухового апарату в сім'ї визначення даної категорії, запропоноване С. Максименком: «особистість – це конкретний людський індивід з індивідуально виявленими своєрідними розумовими, емоційними, вольовими та фізичними можливостями» [31].

Щоб глибше зрозуміти сутність розвитку особистості підлітка з порушеннями функцій опорно-рухового апарату в сім'ї, розглянемо понятійний апарат та існуючі психологічні концепції становлення і розвитку особистості. У психологічних теоріях можна виокремити два напрями, які по-різному розглядають джерела психічного розвитку дитини: біологічний і соціальний. Представники біологічного напрямку Дж. Болдуїн, Е. Тронлайк, Ст. Холл вважають провідним у розвитку особистості дитини спадковість, припускаючи наявність у новонародженого готових моральних якостей,

почуттів, духовних потреб [58]. Зокрема, прихильники теорії «біогенетичного закону» відстоювали вільне виховання дітей як єдиної умови для їх повноцінного розвитку та включення в життя того суспільства, в якому вони народились (Ст. Холл та ін.) [61].

На думку Г. Костюка, «розвиток особистості – це історія її становлення як суб'єкта міжособистісних стосунків, пізнання і праці, носія суспільних відносин. Це історія розвитку функціональних можливостей її нервової системи, психічних процесів і властивостей, фізичних, розумових, моральних та інших якостей, її знань і почуттів, потреб та інтересів, ідеалів та смаків, світобачення і переконань, трудових умінь і навичок, здібностей до навчання, до засвоєння створеного людством і до творення матеріальних і духовних цінностей» [27].

Розглянемо сутність феномену «розвиток особистості», який за С. Максименком, характеризується постійними рівневими змінами і обумовлює складну міжетапну взаємодію розвитку пізнавальних психічних процесів, емоцій та почуттів, волі, потреб, інтересів, ідеалів та переконань, свідомості та самосвідомості, здібностей, темпераменту та характеру, вмінь, навичок [32].

Для ґрунтовнішого аналізу процесу особистісного розвитку дитини в сімейній системі під впливом характеру стосунків батьків проаналізуємо докладніше періодизацію психічного розвитку за Д. Ельконіним в контексті психо-соціальної теорії розвитку особистості, яка здобула визнання у вітчизняній та світовій психології. Згідно з концепцією Д. Ельконіна, кожний вік характеризується своєю соціальною ситуацією розвитку; провідною діяльністю, в якій переважно розвивається мотиваційно-потребова чи інтелектуальна сфера особистості; віковими новоутвореннями, що формуються наприкінці періоду, з-поміж них виділяється центральне, найбільш значуще для наступного розвитку, новоутворення. Межами розвитку є кризи – переломні моменти в розвитку дитини [57].

Так, у ранньому дитинстві закладаються передумови особистісного розвитку у вигляді окремих новоутворень (потреби у спілкуванні з дорослими і в емоційному ставленні до них, розвивається мова та наочно-дійове мислення). В дошкільному і молодшому шкільному віці формуються окремі особистісні утворення (довільність психічних явищ, внутрішній план дії, зароджується формування самооцінки, образу «Я», мотивів діяльності рефлексії). Але власне про особистісний розвиток можна говорити вже на більш пізніх етапах онтогенезу, а саме в підлітковому віці, коли формуються такі особистісні утворення як світогляд, професійні інтереси, самосвідомість, бажання, цінності та ідеали. З іншого боку, підлітковий вік, за твердженнями багатьох вчених, є надчутливим до впливу сімейних чинників на розвиток особистості. Саме тому цей віковий період став основним для нашого дослідження.

Сімейна система характеризується певною активністю, яка забезпечує постійний динамічний предметний і інформаційний обмін із середовищем. Незалежно від складу та типу сімей, виокремлюються напрямки сімейної активності, у якій через міжособистісні стосунки задовольняються загальні та особистісні потреби всіх членів сім'ї.

Окрім достатньої реалізації потреб членів сім'ї через виконання її функцій, на характер стосунків у сім'ї та розвиток особистості дитини, особливо на гендерний її аспект, суттєво впливає статево-рольова диференціація щодо виконання сімейних функцій. На цьому наголошують Ю. Альошина, І. Борисов [1], Т. Говорун,

О. Кікінеджи [11], В. Данильчук [15], виокремлюючи такі характеристики статево-рольової диференціації сім'ї: уявлення подружжя про роль чоловіка і жінки (статево-рольові установки); уявлення подружжя про розподіл ролей у сім'ї (особисті статево-рольові установки); рольова поведінка подружжя (реальний розподіл ролей); статева ідентичність (фемінність – маскуліність членів подружжя).

В роботах М. Боуена, А. Варги, С. Мінухіна, Е. Ейдемільера описано шість основних параметрів сімейної системи, пов'язаних з її динамікою: стереотипи взаємодії, сімейні правила, сімейні міфи, кордони сім'ї, стабілізатори, сімейна історія. Більш докладно досліджували динамічні характеристики сімейної системи В. Ослон та А. Холмогоров, які виокремили поняття макродинаміки та мікродинаміки, що дозволяють аналізувати функціонування сім'ї. На характер стосунків більший вплив мають процеси і феномени, що належать до рівня макродинаміки: сімейні ролі, патерни взаємодії, системне циркулювання інформації, стиль емоційної комунікації, розподіл завдань, метакомунікація (процеси спільного обговорення і осмислення того, що відбувається між членами сім'ї), триангуляція (використання третьої особи для розв'язання сімейних конфліктів); статево-рольові стереотипи [3; 13].

Отож, вищеназвані динамічні характеристики сімейної системи зумовлюють характер та особливості певних міжособистісних стосунків в сім'ї. Такі стосунки зароджуються і виникають між майбутніми батьками ще на першому етапі побудови сім'ї, а згодом, залежно від різних зовнішніх і внутрішніх факторів, вони трансформуються, змінюються, суттєво впливаючи при цьому на процес розвитку особистості дитини [7].

Говорячи про стосунки між батьками як чинник становлення особистості підлітка з порушеннями функцій опорно-рухового апарату, слід зупинитися на визначенні сутності феномену міжособистісних стосунків у сім'ї. Поряд з означенням міжособистісних стосунків науковцями часто використовується термін «взаємини». Це має на меті підкреслення того, що міжособистісні стосунки (або взаємини) є результатом взаємного сприйняття, пізнання, впливу, оцінки, тобто «певним ідеальним продуктом взаємозусиль» [4; 14].

Психологічною наукою міжособистісні взаємини визначаються як особистісно значуще образне емоційне й інтелектуальне відображення людьми одне одного [16]; як система настановлень, орієнтацій та очікувань членів групи стосовно одне одного, обумовлених змістом і організацією спільної діяльності і цінностями, на яких засноване спілкування людей [20; 26].

У цьому зв'язку З. Кісарчук зауважує, що в сучасній психології взаємини часто розглядаються як синонім поняття взаємодія, яким користуються для характеристики усього розмаїття природних і соціальних явищ. Взаємодія ж, як процес безпосередньої чи опосередкованої дії суб'єктів один на одного, породжує їхню взаємозумовленість. Таким чином, міжособистісна взаємодія – це реально функціонуючий зв'язок свідомих і активно цілеспрямованих суб'єктів, що характеризується їхньою взаємною залежністю [19]. Складовими поняття «міжособистісної взаємодії», за Д. Гошовською, є поняття «взаєморозуміння», «взаємодопомога», «співпереживання», «взаємовплив» [12].

Отже, міжособистісні стосунки між батьками можна визначити як систему складних функціонально-рольових взаємин і залежностей, ставлень батьків один до одного, що виникають в результаті емоційної, особистісно-сміслової і статево-рольової взаємодії та контактів, що опосередковані виконанням ними насамперед

виховної функції. Підґрунтям для виникнення міжособистісних стосунків між подружжям є суб'єктивні і об'єктивні фактори: почуття симпатії, любові; фізична близькість; надзвичайна емоційна значущість взаємин для обох індивідів та інші.

Для розуміння умов особистісного розвитку підлітка з порушеннями функцій опорно-рухового апарату під впливом гармонійних стосунків її батьків важливим є розгляд усіх сімейних підсистем: подружньої (батьківської), сиблінгової та дитячо-батьківської. Проте ми сконцентруємо увагу на подружній, або батьківській підсистемі, оскільки саме вона утворюється з моменту зародження сім'ї і через це може вважатися найбільш суттєвим чинником у процесі особистісного розвитку підлітка.

Зміст досліджуваних питань охоплює систему подружніх взаємостосунків, зумовлених значенням шлюбу, який організовує, стабілізує, санкціонує задоволення господарсько-побутових, емоційно-сексуальних, психологічних і батьківських потреб чоловіка і жінки. В такому контексті, феномен «подружні стосунки» означає сукупність соціально регламентованих стосунків між шлюбними партнерами, які є частиною сімейних взаємин і водночас значно розрізняються за змістом, функціями та структурою [17].

На думку О. Пенькової, батьківство є тим соціально-психологічним феноменом, який представляє собою емоційно і оціночно-забарвлену сукупність знань, уявлень і переконань щодо себе як батька, реалізовану у всіх проявах поведінкової складової батьківства. Як надіндивідуальне ціле, батьківство невід'ємно включає обох членів подружжя, що вирішили дати початок нового життя і, звичайно, самої дитини» [41]. Серед складових батьківства виокремлюють зокрема: ціннісні орієнтації подружжя (сімейні цінності); батьківські настанови і очікування; батьківське ставлення; батьківські почуття; батьківські позиції; батьківську відповідальність; стиль сімейного виховання. Батьківські установки і очікування є ще однією складовою феномена батьківства. На думку Н. Максимової, батьківські установки й очікування включають три рівня презентації: «ми – батьки» (репродуктивні установки подружжя в аспекті їх відносин); «ми – батьки нашої дитини» (установки в дитячо-батьківських відносинах); «це – наша дитина» (установки та очікування щодо дитини/дітей) [33].

Окремого терміну «стосунки батьків» науковцями не виділено, тож на основі аналізу вищевказаних поглядів, можна припустити, що стосунками батьків можна визначити подружні (або позаподружні) стосунки, які, окрім сукупності соціально регламентованих стосунків шлюбних партнерів, передбачають спектр комунікацій навколо відтворення і виховання дітей, що відображають різні компоненти батьківства (установки і очікування, відношення, почуття, позиції, відповідальність).

Аналізуючи використання терміну «гармонійність» в контексті характеру стосунків батьків, ми дійшли висновку щодо обмеженості його застосування як вітчизняними, так і зарубіжними психологами. Більш широко уживаними та обґрунтованими є поняття нормальних, зрілих, функціональних або дисфункційних подружніх стосунків. Розглянемо докладніше ці різні поняття, які так чи інакше репрезентують характер подружніх стосунків в сучасних психологічних дослідженнях.

Аналіз наукових джерел доводить те, що поняття «гармонійні стосунки подружжя» тільки починає використовуватися психологами. Сам термін «гармонія» (гр. *harmonia* – зв'язок, відповідність) означає «узгодженість, відповідність частин і цілого, злиття різноманітних компонентів об'єкта в єдине органічне ціле». У

давньогрецькій філософії гармонія (пропорційність) означала організованість всесвіту, космосу, що протистоїть хаосу. Ідея гармонії була основою піфагорійської ідеї гармонії сфер [45].

На думку О. Кляпець, гармонійність сімейних взаємин є обов'язковою умовою психологічного здоров'я сім'ї, вільної від дезорганізуючої внутрішньої сімейної психологічної напруженості і конфліктів, в якій батьки не відчують дискомфорту подружніх взаємин, мають перспективи [20]. Така сім'я не розпадається під впливом навіть значних труднощів та ускладнень. Феномен «гармонійність сімейних стосунків», визнається О. Кляпець як комплексний узагальнений показник соціальної активності у внутрішньо-сімейних стосунках, в соціальному середовищі і в професійній сфері діяльності членів сім'ї. Він забезпечує регуляцію поведінки членів сім'ї, адекватну їх життєвим умовам. Отож, за О. Кляпець, гармонійні стосунки – це «союз, який постійно розвивається на основі самопізнання і пізнання іншого, це рівноправне партнерство, де метою і сенсом є персональний розвиток кожного як особистості» [20].

На противагу гармонійним стосункам батьків, особливістю дисгармонійних взаємин є інертність, ригідність стосунків. Спонтанно випрацюваний стиль спілкування фіксується і на багато років лишається незмінним. Цей стереотип стосунків якоюсь мірою скріплює шлюб, збільшує його стабільність, хоч і не на гармонійній основі. Відносини батьків у такому шлюбі є патологічно залежними, що негативно відображається на їх психічному здоров'ї [9]. Хронічні стреси, характерні для дисгармонійних сімей, особливістю взаємин яких є конфліктність, напруженість, відчуженість, використання маніпуляцій тощо, зумовлюють розвиток емоційного вигорання.

Проаналізувавши поняття гармонійних стосунків батьків, розглянемо докладніше систему чинників цього феномену. Зокрема, О. Кікінеджи важливим фактором впливу на характер батьківських стосунків називає здатність подружжя до рефлексії [18].

Е. Козловська [21-23] як окремий чинник гармонійності стосунків батьків виділяє сумісність партнерів, яка проявляється в сумісності їх характерів, смаків, цінностей, інтересів, у схожості ціннісних орієнтацій, інтересів, поглядів у різних сферах життя (соціальної, психологічної, сексуальної, сімейно-побутової). Від того наскільки молоді люди будуть сумісні, вступаючи в шлюб, залежить згуртованість їх сім'ї (Н. Обозов, А. Обозова [39], Р. Павелків [40]).

Взаєморозуміння подружжя на комунікативному рівні як вагомий чинник сімейних стосунків досліджувалося багатьма вітчизняними і зарубіжними науковцями (О. Кляпець) [20]. Зокрема, О. Кляпець пропонує шлюбні комунікації розглядати в площині системи двох осей координат: Автономія – Залежність та Кохання – Ворожість. При цьому ставлення партнерів одне до одного вона оцінює як позицію на перетині цих осей координат.

Ще одним вагомим чинником гармонійних стосунків подружжя більшість психологів вважають прийняття відповідальності (М. Боришевський [6], О. Колісник [25], С. Кузікова [29], О. Нагорна [36] та ін.). Зокрема, С. Ничипоренко вважає категорію відповідальності визначальною для диференціації сімей на нормальні та аномальні [38]. Сучасні психологи виокремлюють декілька сімейних моделей з пануючими у них відповідними відносинами за двома критеріями: розподілом влади та відповідальністю. При цьому цікавим є твердження О. Крупська про те, що

моделлю нормальної сім'ї є сім'я за католицьким типом, в якій влада і відповідальність розподілені між подружжям, проте основна відповідальність за життєдіяльність сім'ї лежить на чоловікові [28].

Одним з найбільш вагомих чинників формування гармонійних стосунків батьків Е. Козловська вважає мотивацію до вступу в шлюб членів подружжя [22]. Так, розроблені науковцями-соціологами класифікації мотивів утворення шлюбу (С. Голод, Т. Мартинова та ін.) дають можливість виділити найбільш поширені з них: почуття любові, духовної близькості, психологічна відповідальність, матеріальний розрахунок, почуття самотності, вірогідність народження дитини, випадковість та ін. [23].

Ще одним беззаперечно вагомим фактором міцності і гармонійності подружніх стосунків є узгодженість батьківської моделі сім'ї членів подружжя (А. Адлер, М. Мак-Голдрік, К. Юнг) [44; 46]. Узагальнені дослідження (Т. Кузьменко, Г. Хромишенко та ін.) свідчать про значний вплив батьківської моделі на модель шлюбу молоді сім'ї через вибір майбутнього партнера: вірогідність гармонійного союзу тим вища, чим ближчі моделі сімей, із яких вийшли подружні пари [48; 49].

Ще одним чинником гармонійності стосунків батьків виступає ступінь узгодженості образу сім'ї партнерів (С. Голод). Поняття «образ сім'ї», або образ «ми» як феномен сімейної самосвідомості є цілісним, інтегрованим утворенням [50]. Однією з найбільш важливих функцій сімейної самосвідомості є цілісна регуляція поведінки сім'ї, узгодження позицій окремих її членів.

Виходячи з вищезазначених чинників формування гармонійних стосунків батьків, та пам'ятаючи про їх відмінність від функціональних взаємин, визначимо головні ознаки цих стосунків через виокремлення їх найсуттєвіших критеріїв. Е. Козловська однією з основних ознак гармонійних, психологічно здорових подружніх стосунків вважають збалансованість автономності та залежності шлюбних партнерів [21-23].

Найбільш гармонійними, за Т. Яблонською, є стосунки подружжя демократичного стилю, коли автономія підкріплюється коханням. Партнери зріло кохають одне одного, а задовольняючи власні потреби, пам'ятають про інтереси іншого і поважають їх [59]. Таким чином, оптимальний баланс між особистісною автономністю батьків та їх залежністю один від одного є важливим критерієм гармонійних стосунків, а його брак та викривлення в той чи інший бік – критерієм дисгармонійних стосунків.

Наступним критерієм гармонійності стосунків батьків є гнучкість розподілу сімейних ролей (П. Вацлавік, К. Маданес, Д. Олсон, Д. Хейлі). Суть сімейних ролей визначається потребами і функціями сім'ї, сферами її активності [40].

Окрім цього, ще одним критерієм гармонійності стосунків батьків є ціннісно-орієнтаційна єдність. Вплив ціннісно-сислової орієнтації батьків, сімейних чинників на формування ціннісної сфери особистості, взаємозв'язок ціннісних орієнтацій з рівнем сімейної згуртованості та задоволеності шлюбом розглядався в працях багатьох вчених (Л. Божович, В. Дружинін, В. Сатир, Д. Леонтьєв, О. Крупська, Ю. Трофимова, М. Яницький) [52].

Ціннісні орієнтації – це складний соціально-психологічний феномен, який характеризує спрямованість та зміст активності людини. Ціннісні орієнтації становлять багаторівневу системну структуру. Система ціннісних орієнтацій в сім'ї не є непорушною, навпаки вона суперечлива, динамічна та відображує істотні зміни взаємозв'язків системи сім'ї з оточуючим світом. Найбільш важливого значення

набуває ціннісно-смысловий простір сім'ї для розвитку особистості дитини. Головним завданням підлітків з порушеннями функцій опорно-рухового апарату виступає особистісне самовизначення, яке обумовлено визначенням та прийняттям головних цілей і цінностей певної життєвої перспективи (Л. Божович). Проведені дослідження дали підстави стверджувати, що становлення єдиної системи сімейних цінностей приводить до успішного функціонування сімейної організації та залежить від погодженості систем цінностей між членами родини, виділяє узгодженість цінностей подружжя як системостворювальний чинник сім'ї, що веде в процесі подружніх стосунків до становлення єдиної системи родинних цінностей. Ціннісно-смыслова динаміка спілкування торкається обміркування різноманітних тем: взаємостосунків, професійного самовизначення, особистісних справ, особливостей свого розвитку. Тільки довірливі, відкриті стосунки подружжя в умовах взаєморозуміння та поваги допомагають побудувати власну ієрархію цінностей та зміцнити систему ціннісних пріоритетів сім'ї (О. Крупська, О. Назар) [28; 37].

Наступним важливим критерієм гармонійності стосунків батьків є емпатична наповненість стосунків (Н. Б. Епштейн, І. У. Міллер, Г. І. Кітнер) [27], яка виявляється в емпатійній включеності у діяльність один одного. Емпатія є частиною «емоційної культури», що відповідає за соціальні навички, які допомагають успішній взаємодії подружжя. У тих сім'ях, де подружжя ставляться один до одного зневажливо, презирливо, принижуючи почуття іншого, з'являються ворожнеча, ненависть, відчуження, прослідковуються дисгармонійні стосунки. Емпатія передбачає наявність в структурі особистості кожного з подружжя якостей, несумісних з подібним ставленням один до одного. Емпатію можна розглядати і як провідний механізм формування гармонійних стосунків, коли відбувається поступове й збалансоване злиття двох «Я» – чоловіка і дружини, ототожнення їх потреб, інтересів, бажань, намірів. Досвід розуміння іншої людини приходить не відразу, часто після того, як подружжя наробить безліч помилок у спілкуванні та співпраці. Так, у сім'ях людей зрілого віку в силу досвіду більш розвинена здатність до емпатії, що не дозволяє інтенсивно розвиватися конфліктним ситуаціям і попереджує причини їх виникнення.

Важливим критерієм гармонійності/дисгармонійності стосунків батьків, на нашу думку, виступає узгодженість їхніх виховних підходів як показник, що характеризує батьківське ставлення до дитини, стиль виховання, взаємодію батьків у виховному процесі (Е. Ейдемільер, В. Столін, Т. Яблонська та ін.) [30].

Таким чином, критеріями гармонійності/дисгармонійності стосунків батьків, на нашу думку, є:

- 1) збалансованість автономності та залежності;
- 2) гнучкість розподілу сімейних ролей;
- 3) ціннісно-орієнтаційна єдність подружжя;
- 4) емпатична наповненість стосунків;

5) рівень узгодженості виховних підходів батьків. Суб'єктивним інтегральним показником гармонійності стосунків виступає задоволеність ними. Зазначені вище ознаки не тільки визначають успішність виконання сім'єю своїх функцій, а й відповідно впливають на особистісний розвиток кожного члена сім'ї, в тому числі і дітей. Ці ознаки, по суті, виступають тими критеріями, за якими можна диференціювати гармонійні і дисгармонійні стосунки батьків у подружжі.

Отже, ознаками гармонійних стосунків батьків у сім'ї є:

- 1) збалансованість стосунків батьків у континуумі автономність-залежність;
- 2) гнучкість структури сімейних ролей;
- 3) ціннісно-орієнтаційна єдність подружжя;
- 4) достатня міра емпатичної наповненості стосунків подружжя;
- 5) узгодженість виховних підходів батьків. Підсумковим виміром гармонійних стосунків батьків є високий ступінь задоволеності стосунками.

У свою чергу, ознаками дисгармонійних стосунків батьків виступають: 1) незбалансованість стосунків батьків у континуумі автономність-залежність; 2) ригідність, неузгодженість сімейних ролей; 3) розбіжність ціннісних орієнтацій подружжя; 4) низька або надмірна емпатична наповненість стосунків; 5) неузгодженість виховних підходів батьків. Все це зрештою призводить до дисгармонійних, конфліктних стосунків, що на суб'єктивному рівні відображаються у низькому ступені задоволеності стосунками.

У міжнародній та вітчизняній класифікаціях підліткового віку існують відмінності. У вітчизняній психології вік від 11–12 до 23–25 років вважається періодом переходу від дитинства до зрілості, який має три вікові етапи: підлітковий (11–15 років); юнацький (від 15 до 18 років) та пізньої юності (від 18 до 25 років). Згідно міжнародної класифікації підлітковий вік поділено на три періоди: 11–13 років – негативна фаза, 14–18 років – перехідний вік і 19–21 роки – позитивна фаза [24]. Оскільки предметом нашого дослідження є розвиток особистості дитини під впливом гармонійних стосунків батьків в сімейній системі, зосередимо свою увагу саме на психологічних особливостях підліткового віку, межі яких розглядаються згідно вітчизняної періодизації.

Для нашого дослідження важливим є положення когнітивно-генетичної теорії юності та дослідження особливостей розвитку моральної свідомості в підлітковому віці, зокрема твердження Г. Костюка щодо поступового і логічного «визрівання» моральної сфери під час процесу особистісного розвитку [27].

Обов'язковими завданнями особистісного розвитку, вирішення яких має відбутися в підлітковому віці є наступні: прийняття свого зовнішнього вигляду та оволодіння тілом; формування зрілих стосунків з однолітками своєї та протилежної статі; усвідомлення та прийняття статевої ролі; набуття здатності до емоційної незалежності від дорослих; усвідомлення та підготовка до трудової діяльності як запоруки економічної незалежності; підготовка до подружніх шлюбних стосунків; виявлення бажання до соціальної відповідальності та розвиток відповідальної поведінки; формування життєво-керуючої системи цінностей, етичних установок та принципів (Р. Хейвігерст) [35; 43].

Найбільш вагомим для підлітка з порушеннями функцій опорно-рухового апарату є його особиста участь у соціально значущих подіях; особливо важливі не стільки самі соціальні ідеї, скільки емоційне ставлення дорослих до цих ідей та побудова на цьому відношенні поведінки (Б. Бітіас) [47]. У молодшому підлітковому віці на перший план виходять задоволення, пережите завдяки правильному вчинку, і страждання через вчинок неправильний. При негативному емоційному досвіді формується негативна позиція особистості. Так, встановлено, що в дисфункційних сім'ях діти практично не відчувають позитивних переживань, і це є основною причиною формування їх негативної позиції. Створення середовища для позитивних емоційних переживань формує сприятливі передумови для змін негативної позиції. Процес виховання «будується так, щоб для підлітка він виступав як задоволення його

особистих потреб, інтересів, як процес самореалізації» [51; 53].

Таким чином, процес формування ціннісних орієнтацій являє собою процес переведення об'єктивних цінностей на суб'єктивні, особистісно значущі. Правомірно, на нашу думку, виокремлювати два аспекти освоєння підлітками цінностей: процесуальний і змістовий. Змістовий компонент реалізується через освоєння знань про цінності, норми поведінки, здатність до співчуття і співпереживання, усвідомлення необхідності певної поведінки у відповідності до цінностей, готовність діяти відповідно до наявних знань і має ряд особливостей (нестійкість, недостатність), обумовлених віковими особливостями підліткового віку. Процесуальний аспект включає в себе етапи освоєння підлітками моральних цінностей: від пізнання смислового змісту моральних норм і цінностей до реалізації в поведінці. Кожен з цих етапів залежить від особистої значущості для підлітка моральної цінності, знання її сутності, готовності і вміння реалізувати її в поведінці, від соціальних і педагогічних умов, в яких відбувається процес освоєння [56].

Підсумковим продуктом динамічних систем уявлення підлітка про себе є самосвідомість – складне утворення, котре, за трактуванням М. Савчина, наприкінці підліткового віку характеризується стійкістю, обґрунтованістю та диференційованістю, вимірюючись самоприйняттям, позитивним або негативним ставленням до себе, що проявляється установками за або проти себе [48]. М. Боришевський, К. Седих визначають становлення особистості як унікальний етап її дорослішання, важливим завданням якого є побудова життєздатної теорії самої себе [6; 49].

Ідентичність також формується в підлітковому віці через активізацію природного потягу особистості до активного пошуку, експериментів та «примірювання» різних соціальних ролей (Е. Еріксон) [2; 8]. Це поняття являє собою не просто суму ідентифікацій, а й вміщує в себе внутрішній досвід, набутий на попередніх стадіях розвитку дитини, коли завдяки успішній ідентифікації врівноважилися базові потреби індивіда та його можливості. На думку О. Глоби, саме в дитинстві закладається основа для успішного підліткового періоду, на розвиток особистої ідентичності також впливає подальша ідентифікація себе з певними соціальними групами [10].

Змістове наповнення Его-ідентичності знаходить відображення у такому інтегрованому утворенні як Я-концепція, яка є базовою феноменологічною характеристикою підліткового віку. В. Говорун, О. Кікінежді також наголошують на ускладнених змінних процесах в Я-концепції у підлітковому віці, коли відбувається активний процес стабілізації уявлень про власне Я, формується емоційний компонент самосвідомості – самоставлення [11]. Л. Долинська, Т. Демидова, досліджуючи складний механізм впливу Я-концепції на саморегуляцію особистості, відзначають велику роль соціального оточення [16]. Отже, формуючи уявлення про себе, підлітки переживають його і оцінюють співставляючи з уявленнями про те, якими вони повинні бути, що є потужним рушійним фактором для розвитку їх особистості, адже самопереживання і самооцінка стають об'єктами рефлексії. В ранньо-юнацькому віці на відміну від підліткового, індивід вже може поєднувати своє ідеальне Я з власною метою, формуючи при цьому позитивну самооцінку та власні цінності.

Становлення Я-концепції особистості безпосередньо пов'язано з самовизначенням особистості, яке проявляється у наступних формах: рольове самовизначення (засвоєння та прийняття рольових норм); професійне

самовизначення (обрання сфери професійної діяльності та включення в неї; сімейно-побутове самовизначення (підготовка до подружнього життя); соціальне самовизначення (обрання власного місця в соціумі). Сутність самовизначення полягає у формуванні в індивіда усвідомлення мети і сенсу життя, готовності до самостійної життєдіяльності (Л. Божович, І. Конта та ін.) [34]. З психологічної точки зору, за І. Коном, самовизначеною особистістю можна вважати таку, яка вже усвідомила себе в трьох проявах: що вона хоче, ким вона є, що вона може та чого від неї очкує суспільство й окремі його члени. В залежності від становлення Я-концепції характеристиками самовизначення в підлітковому віці є здатність розуміти себе, усвідомлювати власні можливості та прагнення виокремити своє місце та призначення у житті [42].

Включеність в систему своєї сім'ї, наявність конструктивного спілкування в діаді батьки – діти сприяють більш успішному професійному самовизначенню підлітків. А. Варга та В. Столін визначають сумісність подружжя у виборі стилю виховання одним з вагомих факторів, що впливають на професійне самовизначення підлітків: найбільш оптимальним є демократичне виховання, яке сприяє формуванню професійної готовності і врахуванню власних інтересів під час вибору професії. Виховані таким чином підлітки демонструють більшу самостійність у прийнятті рішень, беруть на себе відповідальність за наслідки своїх дій. При розрізненіх підходах до виховання у подружжі підлітки виявляють помітні ускладнення під час вибору професії, обмеженість варіантів власного профплану. В суворих та авторитарних сім'ях відзначаються переважання псевдоідентичності у підлітків, відсутність власного бачення щодо свого професійного майбутнього. Тобто, надмірний контроль та авторитарність батьків можуть стати причиною неадекватного або ускладненого самовизначення дітей [55].

Отже, говорячи про розвиток особистості підлітка під впливом батьківських стосунків, ми можемо константувати певні тенденції сприяння або пригнічення розвитку насамперед таких особистісних утворень: ціннісних орієнтацій, Я-концепції, актуалізації проблеми особистісного та професійного самовизначення. Відповідно до цього критеріями особистісного розвитку в підлітковому віці обрано: 1) формування ціннісних орієнтацій; 2) становлення Я-концепції; 3) актуалізація проблеми самовизначення. При цьому відзначимо, що відносно високі показники особистісного розвитку дитини підліткового віку можливі лише за умови: 1) наявності сформованих зрілих та узгоджених ціннісних орієнтацій; 2) послідовної Я-концепції та 3) достатнього рівня актуалізації професійного самовизначення. Відповідно за умов: 1) формування незрілих та неузгоджених ціннісних орієнтацій; 2) наявності несформованої Я-концепції та 3) низького рівня актуалізації професійного самовизначення, можна говорити про відносно середні або відносно низькі показники особистісного розвитку дитини підліткового віку.

На основі вивчення і узагальнення наукових джерел нами було розроблено структурно-динамічну модель особистісного розвитку дитини підліткового віку у сім'ї з гармонійними та дисгармонійними стосунками батьків. Ця модель наочно демонструє взаємозв'язок між характером батьківських стосунків та особистісним розвитком дитини. Зрілі та узгоджені ціннісні орієнтації, позитивна Я-концепція, високий рівень професійного самовизначення дитини значною мірою формуються під впливом гармонійних стосунків її батьків. У свою чергу, дисгармонійні батьківські взаємини не тільки не сприяють особистісному розвиткові дитини, а й

гальмують або деформують його.

При більш глибокому аналізі особистісно-формуючих процесів, що відбуваються на рівні сім'ї, стає очевидним беззаперечне суспільне значення досліджуваної проблеми – впливу гармонійних або дисгармонійних стосунків між батьками на, відповідно, сприяння або гальмування особистісного розвитку дітей. Батьки, стосунки між якими є гармонійними, здатні створювати цілісну та стійку сім'ю, зростаючи в якій, їх діти отримують всі умови для власного особистісного розвитку і мають високі шанси побудувати згодом за батьківським прикладом і низкою інших чинників власну міцну сім'ю. Цей процес позитивно впливає на суспільство в цілому.

В свою чергу, саме суспільство також здійснює беззаперечний вплив на конкретні сім'ї, формуючи в молоді певні цінності, акцентуючи увагу на пріоритетах та обмеженнях, законодавчо та адміністративно заохочуючи або навпаки – пригнічуючи ті чи інші форми ставлення до побудови сімейного життя та прояву відповідальності.

Суспільний вплив на конкретну сім'ю та особистість відбувається зокрема шляхом пропаганди бажаних поглядів через засоби масової інформації, затверджених державних програм дошкільної, шкільної та вищої освіти, діяльності молодіжних установ. А отже, можна припустити, що застосування інформаційно-просвітницьких та психокорекційних засобів, спрямованих на гармонізацію стосунків батьків, здатне позитивно впливати не тільки на особистісний розвиток дитини, а поступово зміцнювати інститут сім'ї в Україні.

Теоретико-методологічний аналіз проблеми гармонійних стосунків батьків дає підстави стверджувати про те, що у науковому обігу немає єдиного та уніфікованого використання даного поняття. Проведений аналіз визначень «функціональні – дисфункційні» та «гармонійні – дисгармонійні» стосунки дозволяє стверджувати, що гармонійність стосунків передбачає якісно інше їх розуміння, ніж просто функціональність. Більш точним, на нашу думку, є визначення гармонійних стосунків батьків як виду рівноправних емпатично-наповнених сімейних взаємин, заснованих на задоволеності розподілом ролей у сім'ї, автономності, узгодженості образу сім'ї, який має на меті персональний розвиток кожного члена подружжя як особистості і постійно вдосконалюється шляхом взаємопізнання. Гармонійні стосунки батьків передбачають взаємини між матір'ю і батьком саме в подружжі (не розлучених, і не позашлюбних стосунків) адже тільки за таких умов ми маємо етичне право говорити про їх гармонійність та позитивний вплив на особистісний розвиток дитини.

Формування гармонійних стосунків батьків зумовлюється сукупністю зовнішніх та внутрішніх передумов і чинників, які визначають психологічні особливості їх становлення та прояву. Зовнішні передумови можуть впливати на макрорівні (соціально-економічні, юридичні і матеріальні проблеми, суспільні цінності і т.ін.) й мікрорівні (структура сім'ї, розподіл сімейних ролей та функцій та ін.). Основними внутрішніми передумовами і чинниками формування гармонійних стосунків батьків, на наш погляд, є: 1) здатність подружжя до рефлексії; 2) сумісність партнерів; 3) взаєморозуміння подружжя на комунікативному рівні; 4) міра прийняття відповідальності за сім'ю; 5) мотивація подружжя щодо вступу в шлюб; 6) ступінь узгодженості батьківської моделі сім'ї та 7) ступінь узгодженості образу сім'ї.

Виходячи з вищезазначених чинників формування стосунків батьків, головними

критеріями гармонійності та дисгармонійності стосунків є: 1) баланс між особистісною автономністю та залежністю подружжя; 2) гнучкість сімейних ролей; 3) ціннісно-орієнтаційна єдність; 4) емпатична наповненість стосунків подружжя; 5) узгодженість виховних підходів. При цьому, ступінь задоволеності батьків своїми стосунками є суб'єктивним інтегральним показником їх гармонійності.

Таким чином, гармонійні стосунки батьків відзначаються: оптимальним балансом між особистісною автономністю та залежністю подружжя; гнучкістю сімейних ролей; достатньою мірою емпатичної наповненості стосунків подружжя; ціннісно-орієнтаційною єдністю подружжя та узгодженістю підходів до виховання дитини, що визначає суб'єктивний підсумок гармонійних стосунків – високий ступінь задоволеності ними у подружжя.

Відповідно, для дисгармонійних стосунків батьків характерні: незбалансованість особистісної автономності та залежності подружжя; ригідність сімейних ролей; недостатній або надмірний рівень емпатичної наповненості стосунків подружжя; ціннісно-орієнтаційна роз'єднаність; неузгодженість виховних підходів батьків; суб'єктивним підсумком таких стосунків є низький ступінь задоволеності ними.

Характер стосунків між батьками виступає важливим чинником розвитку особистості дитини, що виразно проявляється в підлітковому віці як ключовому для становлення особистості дитини періоді. Психологічними новоутвореннями і особливостями підліткового віку є формування моральних переконань та власної системи моральних цінностей; становлення і розвиток Я-концепції особистості, що безпосередньо пов'язана з розвитком самосвідомості та ідентичності; процесом самовизначення особистості. Останнє проявляється у формах соціального, рольового, сімейно-побутового самовизначення, проте особливо яскраво вплив характеру батьківської взаємодії на розвиток особистості підлітків демонструє актуалізацію проблеми обрання ними сфери професійної діяльності та поступового включення в неї – професійне самовизначення.

На розвиток особистості підлітка значний вплив мають системні характеристики сім'ї, в якій він зростає, оскільки вони, як правило, виступають найбільш важливими, значущими для дитини, відіграючи провідну роль у формуванні її кореневих особистісних утворень: ціннісних орієнтацій; Я-концепції; актуалізації проблеми професійного самовизначення. Зокрема гармонійні або дисгармонійні взаємини батьків, відповідно, сприяють або пригальмовують особистісний розвиток дитини в підлітковому віці.

Гармонійні стосунки батьків створюють значно більші можливості для формування зрілих та узгоджених ціннісних орієнтирів, послідовної Я-концепції, достатнього рівня актуалізації проблеми професійного самовизначення дитини. Дисгармонійні взаємини батьків, навпаки, зумовлюють формування відносно низьких показників особистісного розвитку дитини, в цілому гальмуючи цей процес. Результатом такого впливу є: наявність в підлітка незрілих та неузгоджених між собою ціннісних орієнтацій, негативного або суперечливого образу Я, неактуалізованості проблеми професійного самовизначення, неготовність до здійснення професійного вибору.

Цей зв'язок між гармонійними або дисгармонійними стосунками батьків та сприянням або гальмуванням розвитку особистості дитини представлено на розробленій структурно-динамічній моделі особистісного розвитку дитини підліткового віку під впливом стосунків батьків.

Розділ 2.

Констатувальне емпіричне дослідження здійснювалося поетапно. На першому його етапі нами було розроблено теоретичну структурно-динамічну модель особистісного розвитку дитини підліткового віку з порушеннями функцій опорно-рухового апарату в сім'ї з гармонійними та дисгармонійними стосунками батьків; здійснено добір та модифікацію методик психологічного дослідження.

На другому етапі констатувального емпіричного дослідження було визначено межі експериментального майданчика, підібрано вибірку подружніх пар – батьків з дітьми підліткового віку з порушеннями функцій опорно-рухового апарату та апробовано комплекс психологічних методик з метою вивчення особливостей стосунків батьків у відповідності до виокремлених критеріїв їх гармонійності. Результатом другого етапу дослідження став розподіл вибірки батьків на дві підгрупи: з гармонійними та з дисгармонійними стосунками.

Третій етап констатувального емпіричного дослідження передбачав вивчення особливостей особистісного розвитку підлітків віку з порушеннями функцій опорно-рухового апарату залежно від характеру стосунків батьків. При цьому всю вибірку було розподілено на три підгрупи: за наявності гармонійних, перехідних та дисгармонійних стосунків батьків. Паралельно досліджувався рівень особистісного розвитку підлітків за виокремленими критеріями за допомогою комплексу психологічних методик. Згодом, згідно отриманих результатів, вибірку дітей було розподілено також на три групи: з високим, середнім та порівняно низьким рівнем особистісного розвитку та охарактеризовано особливості цих груп.

На четвертому етапі констатувального емпіричного дослідження застосовувалися методи математичної статистики з метою встановлення кореляційних зв'язків між показниками гармонійності/дисгармонійності стосунків батьків та особистісного розвитку підлітків віку з порушеннями функцій опорно-рухового апарату, здійснювалася психологічна інтерпретація виявлених зв'язків, упорядкування та графічна презентація експериментальних даних, підготовка висновків.

Експериментальну групу склали 36 подружніх пар батьків, віком від 35 до 52 років, а також їх 36 дітей підліткового віку з порушеннями функцій опорно-рухового апарату від 14 до 18 років. Серед цих сімей були ті підлітки, які відвідували комунальний заклад «Запорізька спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 1» Запорізької обласної ради.

Спираючись на характеристику вибірки та мету дослідження, конкретні дослідницькі завдання сформульовано наступним чином:

1) дослідити особливості стосунків батьків як чинника особистісного розвитку дитини, зокрема через вивчення основних показників відповідно до розроблених критеріїв гармонійності цих стосунків (ступеня особистісної автономності та залежності; гнучкості сімейних ролей; ціннісно-орієнтаційної єдності подружжя; емпатійної наповненості стосунків; узгодженості виховних підходів батьків та ступеня задоволеності батьків своїми стосунками як суб'єктивного інтегрального показника їх гармонійності/дисгармонійності);

2) визначити показники особистісного розвитку підлітків з порушеннями функцій опорно-рухового апарату (дослідження особливостей ціннісних орієнтацій, Я-концепції; актуалізованості проблеми професійного самовизначення);

3) встановити кореляційні зв'язки між показниками стосунків батьків та рівнями

особистісного розвитку дітей підліткового віку з порушеннями функцій опорно-рухового апарату, охарактеризувати виявлені закономірності.

Виходячи з того, що критеріями гармонійності стосунків батьків визначено: 1) баланс між особистісною автономністю та залежністю подружжя; 2) гнучкість сімейних ролей; 3) ціннісно-орієнтаційна єдність; 4) емпатійну наповненість стосунків подружжя, 5) узгодженість виховних підходів та 6) ступінь задоволеності батьків своїми стосунками як суб'єктивний інтегральний показник їх гармонійності, при підборі діагностичного інструментарію для батьків з метою вивчення гармонійності або дисгармонійності їх стосунків, перевага надавалась методикам, які, окрім цінного інформативного матеріалу для дослідження, мали б і психокорекційний ефект для досліджуваних подружніх пар.

В цьому випадку корисними виявилися проєктивні методики, які дозволили: подружжю – вільно висловлювати свої почуття під час дослідження; отримати зворотній зв'язок один від одного; досліднику – уникнути соціально бажаних відповідей та очікуваної поведінки з боку досліджуваних.

Охарактеризуємо методичний інструментарій дослідження та обґрунтуємо доцільність його використання в процесі дослідження особливостей стосунків батьків за критерієм гармонійності/ дисгармонійності.

Так, збалансованість автономності – залежності партнерів один від одного, що є одним з показників гармонійності чи дисгармонійності їхніх стосунків, вимірювалась за допомогою проєктивної методики Е. Ейдемільлера «Сімейна соціограма». Використання цієї методики дозволило респондентам за короткий час в ситуації «тут і тепер» візуалізувати уявлення про взаємини в їхній сім'ї, а потім обговорити результати. Процес діагностування передбачив виконання батьками наступного завдання: їм потрібно було в намальованому колі зобразити себе та членів сім'ї також у формі кіл та підписати їх іменами. При оцінці результатів тестування використовувалися критерії, запропоновані авторами методики: 1) число членів родини, що потрапили в площу кола; 2) величина кіл; 3) розташування кіл відносно один одного; 4) дистанція між ними.

Для дослідження гнучкості розподілу сімейних ролей та ступеня ціннісно-орієнтаційної єдності у подружжя, нами було використано методику «Рольові очікування і домагання у шлюбі» А. Волкової (РОД). Ця методика дозволила вивчити уявлення та очікування членів подружжя щодо важливості в їхньому житті певних сімейних ролей. Вимірювання гнучкості розподілу сімейних ролей як показника гармонійності/дисгармонійності стосунків батьків відбувалися за допомогою аналізу відповідей на запитання опитувальника для чоловіка та дружини за показником ступеня рольової адекватності подружньої пари в п'яти сферах подружнього життя: господарчо-побутовій; батьківсько-виховній; соціальної активності; емоційно-психотерапевтичній; зовнішньої привабливості. Ступінь рольової адекватності подружньої пари вимірювався у відсотках.

Міра емпатичної наповненості стосунків як один з найважливіших показників стосунків батьків, що визначає їх як гармонійні або дисгармонійні, досліджувався нами за допомогою модифікованого Спільного тесту Роршаха (адаптація О. Т. Соколової [51]). Суть методу полягає в можливості відслідкувати емоційні установки подружжя шляхом спостереження за їх комунікацією в процесі інтерпретації запропонованих карток із зображенням певних плям. Методика дала змогу визначити мотиви єднання всередині подружжя заради пошуку компромісного рішення, або

навпаки – недосяжність згоди батьків через наявність між ними конкуруючих установок.

Також важливим критерієм гармонійності стосунків саме батьків є узгодженість у реалізації батьківсько-виховної функції, зокрема їхніх виховних підходів, а емпіричним показником, відповідно, виступає міра цієї узгодженості, що визначалась за допомогою кореляційного зв'язку між показниками обох батьків за методикою АСВ «Аналіз сімейних взаємовідносин» (Е. Г. Ейдемільер, В. В. Юстицькіс). Тест-опитувальник АСВ передбачає використання у двох варіантах – для батьків дітей і підлітків; нами був обраний варіант, призначений для підлітків. Згадану методику обрано з метою вивчення підходів батьків у вихованні підлітка і пошуку помилок в батьківському вихованні.

Інтегрованим суб'єктивним критерієм гармонійних стосунків батьків є міра їхньої задоволеності шлюбом. Даний параметр ми досліджували за допомогою тест-опитувальника задоволеності шлюбом (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко), в основі якого лежить уявлення про задоволеність шлюбом як про досить стійке емоційне явище, що включає в себе, перш за все, почуття, генералізовані переживання, а вже потім – раціональну оцінку успішності шлюбу з тих чи інших параметрів.

В результаті теоретичного дослідження були виокремлені основні критерії особистісного розвитку в підлітковому віці: сформованість ціннісних орієнтацій, сформованість Я-концепції особистості, актуалізація професійного самовизначення. Виходячи з цього, було обрано й використано певні психодіагностичні методики, відповідні об'єкту, предмету, меті та поставленим дослідницьким завданням.

Для дослідження особливостей ціннісних орієнтацій особистості в підлітковому віці ми використали тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтєєва, який є адаптованою версією тесту «Ціль у житті» (Purpose-in-Life Test, PIL) Джеймса Крамбо і Леонарда Махоліка. Методика була розроблена авторами на основі теорії прагнення до глузду і логотерапії В. Франкла й мала на меті емпіричну валідацію ряду особистісних уявлень.

Дослідження актуалізованості проблеми професійного самовизначення досліджуваних проводилося шляхом застосування методики «Професійна готовність» (А. Чернявська), яка визначає рівень готовності особистості здійснити адекватний професійний вибір. Під час групової форми проведення опитування респондентам пропонувався ряд тверджень про особливості їх уявлення щодо світу професій. Інтерпретація результатів методики відбувалася за відповідними п'ятьма критеріями (шкалами): 1) автономність; 2) інформованість; 3) прийняття рішення; 4) планування та емоційне ставлення.

Вивчення змістових характеристик Я-концепції особистості у підлітковому віці стало можливим завдяки застосуванню методики «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд, адаптація Т. Румянцевої [54]), яка виявилася для досліджуваних складною, але досить інформативною.

Експериментальну групу склали 36 подружніх пар батьків, віком від 35 до 52 років, а також їх 36 дітей підліткового віку з порушеннями функцій опорно-рухового апарату від 14 до 18 років. Серед цих сімей були ті підлітки, які відвідували комунальний заклад «Запорізька спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 1» Запорізької обласної ради.

Так, за допомогою проективної методики Е. Ейдемільера «Сімейна соціограма» вимірювався ступінь автономності партнерів у досліджуваних подружніх парах як

показник гармонійності стосунків батьків.

Відповідно до інтерпретації відстані між колами «Я» та «Партнер» методики «Сімейна соціограма», велика відстань означає емоційну відчуженість та байдужість один до одного; злипання кіл – симбіотичний зв'язок, низьку диференційованість; наявність різних варіантів малюнків в подружжі – середній рівень автономності в парі. Виявилось, що загальна вибірка батьків за результатами виконання методики розділилася на три групи. Так, 11 пар батьків (31 %) зобразили на своїх малюнках кола «Я» та «Партнер» або на значній відстані один від одного, або у вигляді майже повного накладання одне на одного. Для їх стосунків характерний низький рівень автономності, що виявляється у відчуженості партнерів або в «симбіозі».

Емпіричні показники, що відповідають виокремленим критеріям гармонійності стосунків батьків «гнучкість розподілу сімейних ролей» та «ціннісно-орієнтаційна єдність партнерів», вимірювалися за допомогою методики «Рольові очікування і домагання в шлюбі» А. Волкової. Для розподілу отриманих відповідей за рівнями, ми зважали на те, що чим вище рівень гнучкості та задоволеності розподілом сімейних ролей в парі – тим вищим є ступінь рольової адекватності подружжя. Для визначення ступеня рольової адекватності подружньої пари ми визначали рольову адекватність чоловіка, яка є різницею балів оцінок рольових домагань дружини і рольових очікувань чоловіка; відповідно, рольова адекватність дружини є різницею балів, що характеризують рольові домагання чоловіка і рольові очікування дружини. Чим менше різниця, тим більшим є рівень рольової адекватності чоловіка (дружини), і, отже, орієнтації дружини (чоловіка) на особисте виконання певної функції відповідають установкам чоловіка (дружини) на активну роль шлюбного партнера в сім'ї.

Так, відповіді 9 опитаних батьківських пар (19 %) продемонстрували низький рівень сформованості рольової адекватності (значну різницю в оцінках рольових домагань і рольових очікувань подружжя). Середній рівень та відмінність у різницях в оцінках рольових домагань і рольових очікувань подружжя виявилось в 14 парах опитуваних, що склало 43 % від загальної кількості вибірки. Високий рівень (незначну різницю або її відсутність в оцінках рольових домагань і рольових очікувань подружжя) продемонстрували 13 батьківських пар (40 %).

За допомогою цієї методики було визначено рівень «ціннісно-орієнтаційної єдності партнерів» як показник гармонійності стосунків батьків. З цією метою було визначено ступінь узгодженості сімейних цінностей батьків та за сімома шкалами: 1) інтимно-сексуальною; 2) особистісною ідентифікацією з чоловіком/жінкою; 3) господарською; 4) батьківсько-виховною; 5) соціальної активності; 6) емоційно-психотерапевтичною; 7) зовнішньої привабливості.

Ступінь узгодженості сімейних цінностей батьків визначається різницею показників шкал сімейних цінностей чоловіка і дружини. Чим менше різниця, тим більше узгодженість уявлень подружжя про найбільш значущі сфери життєдіяльності сім'ї, і тим вищий рівень сформованості показника. Згідно інтерпретації автора методики, кількісна різниця показників шкал сімейних цінностей чоловіка і дружин до 3 балів не викликає проблемних взаємин, а більше 3 балів свідчить про досить високий ступінь конфліктності подружжя.

Шкала батьківсько-виховних цінностей дозволила проаналізувати ставлення подружжя до своїх батьківських обов'язків. Вираженість установок чоловіка (дружини) на активну батьківську позицію шлюбного партнера, орієнтації чоловіка

(дружини) на власні обов'язки у вихованні дітей та загальна оцінка шкали розглядалась як показник значущості для чоловіка (дружини) батьківських функцій. Ми зважали на те, що чим вище оцінки шкали, тим більшого значення надає чоловік (дружина) ролі батька (матері), тим більше він (вона) вважає батьківство основною цінністю, концентрує навколо себе життя сім'ї. Отже, високий ступінь конфліктності сімейних цінностей, а точніше – значна різниця в узгодженості сімейних цінностей подружжя за батьківсько-виховною шкалою виявилися характерними для 12 батьківських пар (37 % від загальної вибірки). Це виявляється, як правило, у тому, що, визнаючи загальну важливість виховання дитини, батьки і матері бачать це по-різному: зазвичай батьки меншою мірою включені у процес виховання і очікують активності у цій сфері від матерів. У свою чергу, високий ступінь узгодженості сімейних цінностей продемонстрували 63 % опитуваних (24 подружні пари).

Показник емоційної підтримки партнера і взаємодії в парі, який відповідає критерію емпатичної наповненості стосунків батьків, досліджувався за допомогою методики «Спільний тест Роршаха» в адаптації О. Соколової. Застосування цього тесту дало змогу оцінити особливості розподілу ініціативи, наявності кооперації, лідерства та домінування, включеності у діяльність один одного в кожній батьківській парі. Спосіб комунікації в подружжі досліджувався шляхом спостереження за відповідями батька та матері під час інтерпретації ними плям. При цьому, за умови переважання критики або ігнорування чи відхилення потреб партнера в процесі дискусії, ступінь підтримки партнера в парі оцінювався в 1 бал, і навпаки – за умови наявності підтримки партнера – в 2 бали. Так, високий рівень емоційної підтримки продемонстрували 7 подружніх пар (19 %), середній рівень – 18 подружніх пар (51 %), низький рівень підтримки виявився характерним для 35 подружніх пар, що складає 9 % від загальної кількості опитаних.

Важливим інтегральним критерієм гармонійності стосунків батьків, як уже зазначалося вище, є міра задоволеності шлюбом, яка досліджувалася за допомогою тесту-опитувальника задоволеності шлюбом (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко). За допомогою цієї методики було визначено рівень задоволеності шлюбом кожного з партнерів, після чого проведено співставлення цього показника з відповідним показником чоловіка (дружини) та даними інших методик.

За результатами дослідження виявилось, що залежно від рівнів задоволеності шлюбом батьківські пари було розподілено на три групи: неблагополучні (0–26 балів: низький рівень задоволеності); перехідні (27–29 балів: середній рівень задоволеності) і благополучні (30–48 балів: високий рівень задоволеності стосунками).

Враховуючи те, що в основі опитування лежить уявлення про задоволення шлюбом як про досить стійке емоційне явище, що включає передусім, почуття, узагальнену емоцію, генералізоване переживання, а вже потім – раціональну оцінку успішності шлюбу з тими чи іншими параметрами, можна припустити, що низький рівень задоволеності шлюбом в батьківських парах є притаманним для сімей з дисгармонійними стосунками; в свою чергу, високий рівень задоволеності шлюбом в батьківських парах є характерним для сімей з гармонійними стосунками. Окрім цього, відчуття задоволеності шлюбом виявляються як в емоціях, що виникають у різних ситуаціях, так і в різноманітних думках, оцінках, порівняннях.

Виходячи з того, що критеріями особистісного розвитку в підлітковому віці визначено: 1) формування ціннісних орієнтацій (М. Боришевський, С. Максименко) [6; 32]; 2) становлення Я-концепції (Н. Максимова, Т. Яблонська) [33; 59] нами було

досліджено емпіричні показники, що свідчать про сформованість кожного з цих критеріїв за допомогою комплексу методик.

Так, рівень сформованості ціннісних орієнтацій досліджувався за допомогою методики «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО), автори – Дж. Крамбо, Л. Махолік в адаптації Д. Леонтьєва [30]. Для діагностики особистісного розвитку використовувався узагальнений показник рівня смисложиттєвих орієнтацій у підлітків з порушеннями функцій опорно-рухового апарату. Авторами методики визначено середні та стандартні відхилення норми рівня СЖО: високому рівню сформованості смисложиттєвих орієнтацій у дівчат відповідають більше 112,3 балів, у хлопців: від 118,1 бала; середній рівень характерний для діапазону від 79, 22 до 112,3 балів у дівчат та від 88, 07 до 118,1 балів у хлопців; низький рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій у дівчат спостерігається при наявності менше 79, 22 балів, у хлопців, відповідно, менше 88,07 балів.

Окрім дослідження рівнів сформованості смисложиттєвих орієнтацій у дівчат і хлопців загальної вибірки, було проведено аналіз результатів залежно від типів сімей за ознакою стосунків між батьками. Аналіз результатів рівня сформованості СЖО у дівчат з порушеннями функцій опорно-рухового апарату з різних сімей залежно від характеру стосунків батьків.

Так, високий рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій виявився притаманним для: 67 % дівчат з сімей, де батьки мають гармонійні стосунки, 26 % дівчат з сімей з «перехідними» стосунками батьків та 12 % дівчат з дисгармонійними стосунками батьків. Середній рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій виявився характерним для 26 % дівчат, батьки яких мають гармонійні стосунки, 29 % дівчат з сімей з «перехідними» стосунками батьків та 31 % дівчат з дисгармонійними стосунками батьків. В свою чергу, низький рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій найбільше притаманний дівчатам з дисгармонійними стосунками батьків: 57 %; 45 % – у дівчат, батьки яких характеризуються «перехідними» стосунками та лише у 7 % дівчат з сімей, де батьки мають гармонійні стосунки.

Як видно з діаграми, найбільше хлопців з високим рівнем сформованості смисложиттєвих орієнтацій (69 %) налічується у сім'ях, де батьки мають гармонійні стосунки; у «перехідних» сім'ях 20 % хлопців характеризуються високим рівнем СЖО, а у сім'ях, де батьки мають дисгармонійні стосунки, таких лише 11 %. Середній рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій розподілився між трьома групами дітей майже рівномірно: від 16 % у хлопців, батьки яких мають дисгармонійні стосунки, до 18 % у хлопців, батьки яких характеризуються «перехідними» стосунками. Низький рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій виявився за результатами дослідження у такої кількості опитаних: 74 % – у хлопців з дисгармонійними стосунками батьків, 62 % – у хлопців з «перехідними» стосунками батьків та 15 % – у дітей, батьки яких мають гармонійні стосунки. Таким чином, результати дослідження доводять існування зв'язку між рівнем сформованості смисложиттєвих орієнтацій у дітей та характером стосунків їх батьків: в сім'ях з гармонійними стосунками батьків переважають високі та середні рівні сформованості смисложиттєвих орієнтацій і у дівчат, і у хлопців. І навпаки – у дітей батьків з дисгармонійними та «перехідними» стосунками переважає низький рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій.

Сформованість Я-концепції як одного з критеріїв особистісного розвитку дітей підліткового віку з порушеннями функцій опорно-рухового апарату досліджувалося

за допомогою методики «Хто Я?» М. Куна, Т. Макпартленда. Відповідно до завдань дослідження увага зосереджувалася на показниках валентності (що, по суті відображає, особливості самооцінки) та рівня когнітивної складності/диференційованості, що свідчить про сформованість Я-концепції.

Так, високий індекс валентності (позитивна самооцінка) виявився притаманний 36 % дітей з усієї вибірки; середній рівень – 52 % дітей, а для 12 % опитаних підлітків характеризує низький індекс валентності (завищена або негативна самооцінка). Щодо показника когнітивної диференційованості, то для 25 % дітей виявився характерним високий його рівень (9–14 категорій самоопису), що свідчить про розвинену рефлексію, досить складний і диференційований образ Я, орієнтування на свій внутрішній світ, високий рівень соціальної компетенції та самоконтролю. Низький рівень диференційованості (1–3 категорії самоопису) свідчить про нерозвинену рефлексію, неповні й, можливо, неадекватні уявлення про себе, труднощі самоконтролю; він виявився характерним для 32 % дітей. Середній рівень когнітивної диференційованості притаманний 43 % опитаних загальної вибірки.

56 % дітей, батьки яких мають гармонійні стосунки, продемонстрували високий індекс валентності. У таких дітей позитивні ідентифікаційні характеристики переважали над негативними («весела», «добрий», «розумний»), що свідчить про їх високу самооцінку. Тоді, як лише 26 % дітей батьків з «перехідними» стосунками продемонстрували високий індекс валентності, здебільшого у цих дітей спостерігалась або рівновага між позитивним і негативним самоописом, або яскраво не проявлявся певний емоційний тон (наприклад, формальне перерахування ролей: «син», «студент», «спортсмен» тощо). Високий індекс валентності виявився майже не притаманним дітям з дисгармонійними стосунками батьків (лише у 15 %). У цих дітей переважала в цілому негативна валентність самоописів, більше описувались недоліки, проблеми ідентифікації («некрасивий», «дратівлива», «не знаю, що сказати про себе»); окрім цього проявлялась завищена самооцінка або в практичній відсутності негативних само ідентифікацій, або у відповідях на запитання «Хто Я?» переважали характеристики, представлені в найвищому ступені («я краще за всіх», «я супер» тощо).

Таким чином, аналіз показав, що в сім'ях з гармонійними стосунками між батьками показники особистісного розвитку підлітків з порушеннями функцій опорно-рухового апарату значуще відрізняються від відповідних показників дітей, що виховуються у сім'ях, де стосунки батьків можна охарактеризувати як дисгармонійні або «перехідні». Це означає, що взаємини, побудовані на узгодженості цінностей і виховних підходів батьків, рольовій узгодженості й гнучкості, високій емоційній підтримці та врахуванні індивідуальних потреб розвитку особистості, створюють сприятливі умови для особистісного розвитку дитини.

Емпіричне дослідження впливу стосунків батьків на особистісний розвиток підлітка з порушеннями функцій опорно-рухового апарату базувалося на наступних наукових положеннях, принципах та теоріях: положенні про особистість та психологічні умови її розвитку; принципи об'єктивності та системності, генетичному принципі. В основі емпіричного дослідження лежить ідея системного підходу, згідно з якою і сім'я, і особистість розглядаються як складні взаємопов'язані і взаємозалежні системи, що дозволяє вивчати їх вплив одна на одну в процесі розвитку.

Констатувальне емпіричне дослідження здійснювалось в три етапи:

1) на першому етапі було здійснено теоретичний аналіз проблем стосунків в сім'ї та особистісного розвитку дитини; досліджено шляхи гармонізації відносин батьків; розроблено теоретичну структурно-динамічну модель особистісного розвитку дитини підліткового віку з порушеннями функцій опорно-рухового апарату в сім'ї з гармонійними та дисгармонійними стосунками батьків; здійснено добір та модифікацію методик психологічного дослідження.

2) на другому етапі дослідження було підібрано вибірку подружніх пар – батьків з дітьми підліткового віку з порушеннями функцій опорно-рухового апарату та апробовано комплекс психологічних методик з метою вивчення особливостей стосунків батьків у відповідності до виокремлених критеріїв їх гармонійності; розподілено вибірку батьків дітей на підгрупи: з гармонійними, дисгармонійними і «перехідними» стосунками.

3) третій етап констатувального дослідження передбачав: вивчення особливостей особистісного розвитку дітей підліткового віку з порушеннями функцій опорно-рухового апарату залежно від характеру стосунків батьків, з метою встановлення зв'язки між показниками, що характеризують стосунки батьків та загальним показником особистісного розвитку підлітка з порушеннями функцій опорно-рухового апарату.

Виявлені у констатувальному експерименті закономірності та індивідуально-психологічні й соціально-психологічні особливості батьківських пар і дітей підліткового віку з порушеннями функцій опорно-рухового апарату можуть скласти основу для розробки комплексу інформаційно-просвітницьких та психокорекційних засобів для батьків, спрямованої на гармонізацію стосунків в контексті позитивного впливу на розвиток особистості їх дітей з порушеннями функцій опорно-рухового апарату.

Висновки

У дослідженні наведено теоретичне обґрунтування та результати емпіричного вивчення проблеми гармонійних стосунків батьків як чинника особистісного розвитку підлітка із порушеннями функцій опорно-рухового апарату, визначено критерії гармонійних стосунків батьків, з'ясовано зв'язок особливостей стосунків батьків та рівня розвитку особистості дитини. Узагальнення результатів дає можливість зробити наступні висновки:

Розкрито психологічний зміст гармонійних стосунків між батьками та виокремлено їх критерії. Відтак, гармонійні стосунки батьків розглядаються як вид рівноправних емпатично-наповнених сімейних взаємин, які мають на меті персональний розвиток кожного члена подружжя як особистості і сім'ї як цілісної системи, постійно вдосконалюються шляхом взаємопізнання. Основними критеріями гармонійності та дисгармонійності стосунків є: баланс між особистісною автономністю та залежністю подружжя; гнучкість сімейних ролей; ціннісно-орієнтаційна єдність; емпатична наповненість стосунків подружжя; узгодженість виховних підходів. При цьому, ступінь задоволеності батьків своїми стосунками є суб'єктивним інтегральним показником їх гармонійності.

Емпірично вивчено та охарактеризовано гармонійні та дисгармонійні стосунки між батьками як чинник особистісного розвитку підлітка із порушеннями функцій опорно-рухового апарату. Характер стосунків між батьками виступає важливим чинником розвитку особистості дитини, що виразно проявляється в підлітковому віці

як ключовому для становлення особистості дитини періоді. Психологічними новоутвореннями і особливостями підліткового віку є формування ціннісних орієнтацій; становлення і розвиток Я-концепції особистості, що безпосередньо пов'язана з розвитком самосвідомості та ідентичності.

Проведене дослідження не дає вичерпної відповіді на всі питання складної природи стосунків батьків та їх впливу на особистісний розвиток дитини підлітково віку з порушеннями функцій опорно-рухового апарату. Подальші напрямки науково-дослідної роботи вбачаємо у розробці комплексу інформаційно-просвітницьких та психокорекційних засобів для батьків, спрямованої на гармонізацію стосунків в контексті позитивного впливу на розвиток особистості їх дітей з порушеннями функцій опорно-рухового апарату.

Список використаних джерел

- [1] Алёшина Ю. Е. Поло-ролевая дифференциация как комплексный показатель межличностных отношений супругов. *Вестник МГУ. Сер. 14: Психология*. 1989. № 2. С. 44-53.
- [2] Альошина А. І. До проблеми дитячого церебрального паралічу. *Фіз. виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*. 2014. № 3. С. 76-79.
- [3] Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Рівне : Вид. Олег Зень, 2007. 172 с.
- [4] Бевз Г. М. Приймна сім'я: соціально-психологічні виміри : монографія. Київ : Слово, 2010. 352 с.
- [5] Белорукова Н. О. Семейные трудности и совладающее поведение на разных этапах жизненного цикла семьи : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Кострома, 2005. 240 с.
- [6] Боришевський М. Й. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія. Київ : Академвидав, 2010. 416 с.
- [7] Буковинський А. Й. Навчально-методичний посібник для фахівців, які впроваджують програми підготовки до подружнього життя. Київ : Україна, 2014. 172 с.
- [8] Віндюк П. А. Особливості інклюзивного навчання дітей із церебральним паралічем у загальноосвітній школі. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі* : зб. наук. пр. 2016. Вип. 48 (101). С. 270-277.
- [9] Вознюк Л. М. Проблематика стосунків між фахівцями та батьками дітей з ДЦП. *Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 19, Кореку. педагогіка та спец. психологія*. 2014. Вип. 28. С. 41-45.
- [10] Глоба О. П. Програма соціалізації осіб з порушеннями опорно-рухового апарату. *Освіта та пед. наука*. 2014. № 1. С. 44-50.
- [11] Говорун Т. В. Гендерна психологія : навчальний посібник. Київ : Вид. центр «Академія», 2004. 308 с.
- [12] Гошовська Д. Т. Проблеми моральної ідентифікації сучасних підлітків у контексті генетичної психології. *Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*. 2006. Вип. 29. С. 32-38.
- [13] Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції : навч. посіб. Тернопіль : Економічна думка, 2004. 310 с.
- [14] Давидюк Н. О. Типові причини формування конфліктних взаємин у подружній діаді. *Український соціум* : наук. журн. 2004. № 2 (4). С. 29-33.

- [15] Данильчук В. М. Особливості батьківства дітей із ДЦП та його психологічний супровід. *Теорія і практика сучасної психології*. 2016. № 1. С. 44-49.
- [16] Долинська Л. Підготовка молоді до сімейного життя (соціально-психологічний тренінг). *Пазашкольнае вихаванне*. 2007. № 9. С. 23-27.
- [17] Кікінежді О. М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості : монографія. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. 400 с.
- [18] Кісарчук З. Г. Теоретичні та технологічні аспекти застосування сучасних методів психодинамічної парадигми у вітчизняних соціокультурних умовах. *Актуальні проблеми психології Зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2014. Вип.10. С. 5-20.
- [19] Кляпець О. Я. Психологічні чинники вибору молоді людиною цивільного шлюбу: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 / Інститут соціальної та політичної психології АПН України. Київ, 2004. 23 с.
- [20] Козловська Е. В. Гармонійні стосунки в сім'ї як фактор особистісного зростання. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету* : зб. наук. пр. 2008. № 41. С. 82-85.
- [21] Козловська Е. В. Роль образу сім'ї в гармонізації стосунків молодим подружжям. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. 2010. Т. XII. ч. 3. С. 214-221.
- [22] Козловська Е. В. Феномен психологічної готовності молодого подружжя до гармонізації стосунків. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. 2010. Т. XII. Ч. 2. С. 115-122.
- [23] Колишкін О. В. Психолого-педагогічна характеристика дітей з порушеннями опорно-рухового апарату. Суми : Унів. кн., 2016. С. 138-158.
- [24] Колісник О. П. Психологія духовного саморозвитку особистості: монографія. Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 400 с.
- [25] Коновальчук І. М. Сімейні взаємовідносини й особливості соціалізації дитини. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України. 2006. Вип. 1. Т. VIII. С. 171-176.
- [26] Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Радянська школа, 1989. 608 с.
- [27] Крупська О. Особливості взаємозв'язків ціннісних орієнтацій підлітків із цінностями їхніх батьків. *Вісник Львівського Університету: Філософські науки*. Вип. 10. С. 354-364.
- [28] Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в підлітковому віці : монографія. Суми : Вид-во «МакДен», 2012. 410 с.
- [29] Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций. Москва : Смысл, 2000. 18 с.
- [30] Максименко С. Д. Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2010. 136 с.
- [31] Максименко С. Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження. Київ : НДП, 1990. 239 с.
- [32] Максимова Н. Ю. Соціально-психологічний аспект адитивної поведінки підлітків та молоді. Київ : НДП, 2000. 200 с.
- [33] Малікова А. М. Комплексна реабілітація дітей з наслідками дитячого церебрального паралічу (ДЦП) та їхня інтеграція в сучасне суспільство. *Вісн. ЗНУ. Пед. науки*. 2015. № 1. С. 48-58.

- [34] Марченко О. Соціально-економічна проблема дитячого церебрального паралічу. *Спорт. вісн. Придніпров'я*. 2013. № 3. С. 113–115.
- [35] Нагорна О. Діти з особливими освітніми потребами: дитячий церебральний параліч. Початкова освіта. 2012. № 45. С. 6-10.
- [36] Назар О. В. Оцінка якості життя у дітей з церебральним паралічем. *Укр. вісн. психоневрології*. 2012. Т. 20, Вип. 3. С. 126.
- [37] Ничипоренко С. В. Молодіжна сімейна політика в Україні. Умань : Вид. «Сочінський», 2011. 217 с.
- [38] Обозов Н. Н. Диагностика супружеских затруднений. *Психологический журнал*. 1992. Т. 3, № 2. С. 147-151.
- [39] Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : монографія. Рівне : Волин. береги, 2004. 248 с.
- [40] Пенькова О. І. Взаємодія у сім'ї як умова виховання особистості. Соціально-психологічні чинники взаємодії суспільства та освіти : матеріали методологічного семінару НАПН України, 17 листоп. 2010 р. : зб. матеріалів / за ред. акад. С. Д. Максименка. Київ : Вид. «Інтерпрес ЛТД», 2010. С. 220-227.
- [41] Пономарьова Е. Е. Комплексна методика психофізичної реабілітації для хворих на ДЦП. *Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 15, Наук.пед. проблеми фіз. культури (фіз. культура і спорт)*. 2015. Вип. 3 (1). С. 295-298.
- [42] Пригородова І. М. Сучасні корекційно-реабілітаційні технології в освіті та вихованні дітей з порушеннями функцій опорно-рухового апарату. *Логопедія*. 2015. № 6. С. 67-75.
- [43] Приходько Ю. О. Психологічний словник-довідник: навч. посіб. Київ : Каравела, 2012. 328 с.
- [44] Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
- [45] Психологічні критерії соціальної дезадаптації дитини : кол. моногр. Київ : Педагогічна думка, 2010. 191 с.
- [46] Пулінець Т. Г. Особливості психофізичного розвитку дітей із дитячим церебральним паралічем. *Таврійськ. вісн. освіти*. 2015. № 1. С. 271-278.
- [47] Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франковськ : Місто НВ, 2008. 280 с.
- [48] Седих К. В. Психологія взаємодії систем: «сім'я та освітні інституції». Полтава : Довкілля, 2008. 260 с.
- [49] Сметаняк В. І. Психологічні особливості ціннісного самовизначення старшокласників : автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Івано-Франківськ, 2003. 20 с.
- [50] Соколова Е. Т. Модифікація теста Роршаха для діагностики порушень сімейного общення. *Вопросы психологии*. 1985. № 4. С. 145.
- [51] Становлення особистості школярів з різними навчальними досягненнями в онтогенетичному просторі: монографія / за ред. М. Т. Дригус. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 154 с.
- [52] Сучасні діти – відображення цінностей дорослого світу : метод. рек. / Т. О. Піроженко. Кіровоград : Імекс, 2014. 119 с.
- [53] Тест Куна. Тест «Кто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд; модифікація Т. В. Румянцевой) / Румянцева Т. В. *Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре*. Санкт-Петербург, 2006. С. 82103.

- [54] Тест родительского отношения (А. Я. Варга, В. В. Столин): психологические тесты / ред. А. А. Карелин. Москва, 2001. Т. 2. С. 144-152.
- [55] Турубарова А. В. Розвиток комунікативних якостей підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату засобом корекційно-розвивального тренінгу. *Теорія і практика сучасної психології* : зб. наук. пр. 2012. Вип. 4. С. 85-88.
- [56] Яблонська Т. М. Психологічні умови розвитку особистості підлітка в сім'ї. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2007. Т. IX, ч. 6. С. 464-472.
- [57] Яблонська Т. М. Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин: монографія. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2013. 444 с.
- [58] Яблонська Т. М. Сімейне консультування як засіб психологічної корекції дитяче-батьківських взаємин. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. 2010. Вип. 7. С. 781-791.
- [59] Яковлева С. Д. Особливості прояву психофізіологічних функцій у дітей з вадами розвитку : монографія. Херсон : Вишемирський В. С., 2013. 351 с.
- [60] Яковлева С. Д. Системний підхід до питань реабілітації дітей з дитячим церебральним паралічем. *Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 19, Корекц. педагогіка та спец. психологія*. 2013. Вип. 23. С. 421-424.